

Andrzej Pastwa

Dobro małżonków

*Identyfikacja
elementu
ad validitatem
w orzecznictwie
Roty Rzymskiej*

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU ŚLĄSKIEGO
KATOWICE 2016

Dobro małżonków
Identyfikacja elementu *ad validitatem*
w orzecznictwie Roty Rzymskiej

NR 3484

Andrzej Pastwa

Dobro małżonków
Identyfikacja elementu *ad validitatem*
w orzecznictwie Roty Rzymskiej

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego • Katowice 2016

[Kup książkę](#)

Redaktor serii: Studia i Materiały Wydziału Teologicznego
Józef Budniak

Recenzent
Wojciech Góralski

Spis treści

Wstęp	7
1. Kryteria waloryzacji formuły <i>bonum coniugum</i>	13
1.1. Przesłanki genetyczno-historyczne	13
1.1.1. „Personalistyczna” geneza kodeksowego pojęcia <i>bonum coniugum</i> .	16
1.1.2. Kontekst reformy KPK: od <i>ius ad vitae communionem</i> do <i>essentiale aliquod elementum</i>	28
1.1.3. Ku wyodrębnieniu istotnego elementu małżeństwa: dwie optyki .	39
1.1.3.1. Oś problemowa: <i>ordo procreationis</i> — <i>ordo caritatis</i> (Ombretta Fumagalli Carulli)	40
1.1.3.2. Oś problemowa: sfera „przedmiotowa” — sfera „osobowa i międzyosobowa” (José María Serrano Ruiz)	54
1.2. Przesłanki epistemologiczno-metodologiczne	68
1.2.1. Problem <i>bonum coniugum</i> a paradygmat „jedności hermeneutycznej”	71
1.2.1.1. Znaczenie specjalnego magisterium papieskiego: <i>Przemówienia do Roty Rzymskiej</i>	72
1.2.1.2. Wzorcowy charakter orzecznictwa Roty Rzymskiej	81
1.2.1.3. Normy i deklaracje wydane przez inne dykasterie Kurii Rzymskiej .	90
1.2.2. Problem <i>bonum coniugum</i> a paradygmat „realizmu” (odnowionej) doktryny małżeńskiej	95
1.2.2.1. Niekompatybilność ujęć subiektywistyczno-pozytywistycznych . .	97
1.2.2.2. „Uznana doktryna” reprezentantów personalistycznego nurtu odnowy <i>ius matrimoniale</i>	103
1.2.2.3. Adekwatna oś problemowa: realizm personalistyczny — realizm jurydyczny (Carlos José Errázuriz Mackenna)	108
1.3. Podsumowanie	118
2. Formalne określenie i znaczenie prawne <i>bonum coniugum</i> . .	121
2.1. Kompatybilność schematu dóbr św. Augustyna — dobro małżonków w konfiguracjach „nieautonomicznych”	121
2.1.1. Istotny element dobra małżonków w <i>bona matrimonii</i>	123
2.1.1.1. Wyrok c. Burke z 26 XI 1992 roku (<i>Armachana</i>)	125

2.1.1.1.1.	Sentencja wyroku	125
2.1.1.1.2.	Komentarz	137
2.1.1.2.	Linia orzecznicza	143
2.1.1.3.	Wnioski	166
2.1.2.	Istotny element dobra małżonków w <i>bonum fidei</i>	168
2.1.2.1.	Wyrok c. Funghini z 23 X 1991 roku (<i>Romana</i>)	171
2.1.2.1.1.	Sentencja wyroku	171
2.1.2.1.2.	Komentarz	196
2.1.2.2.	Linia orzecznicza	207
2.1.2.3.	Wnioski	221
2.2.	W interpersonalno-finalistycznej optyce schematu św. Tomasza — dobro małżonków w konfiguracjach „autonomicznych”	225
2.2.1.	Istotny element dobra małżonków w odnowionej formule <i>mutuum adiutorium</i>	230
2.2.1.1.	Wyrok c. Stankiewicz z 23 VI 1988 roku (<i>Medellen</i>).	232
2.2.1.1.1.	Sentencja wyroku	232
2.2.1.1.2.	Komentarz	244
2.2.1.2.	Linia orzecznicza	258
2.2.1.3.	Wnioski	286
2.2.2.	Istotny element dobra małżonków w relacji małżeńskiej osób o równej godności i równych prawach małżeńskich	290
2.2.2.1.	Wyrok c. Civili z 8 XI 2000 roku (<i>Bratislaviën. Tyrnaviën</i>)	292
2.2.2.1.1.	Sentencja wyroku	292
2.2.2.1.2.	Komentarz	305
2.2.2.2.	Linia orzecznicza	318
2.2.2.3.	Wnioski	331
2.2.3.	Istotny element dobra małżonków w osobowej i międzyosobowej relacji małżeńskiej	334
2.2.3.1.	Wyrok c. Serrano Ruiz z 29 VII 2005 roku (<i>Basileën</i>)	337
2.2.3.1.1.	Sentencja wyroku	337
2.2.3.1.2.	Komentarz	357
2.2.3.2.	Linia orzecznicza	368
2.2.3.3.	Wnioski	375
2.3.	Podsumowanie	378
	Zakończenie	381
	Bibliografia	385
	Wykaz skrótów	415
	Indeks osobowy	417
	Sommario	423
	Zusammenfassung	426
	Summary	429

Wstęp

„»*Consortium totius vitae*« wymaga wzajemnego oddania się małżonków (por. KPK, kan. 1057, § 2; KKKW, kan. 817, § 1). Jednakże to osobowe oddanie musi wynikać ze specyfiki każdego z nich i być oparte na trwałym fundamencie. Naturalna wizja małżeństwa pozwala nam dostrzec, że małżonkowie łączą się ze sobą właśnie jako osoby, między którymi istnieje odrębność płciowa, wraz z całym bogactwem, także duchowym, wynikającym z tej odrębności na płaszczyźnie ludzkiej. Małżonkowie łączą się jako osoba-mężczyzna i osoba-kobieta. Odwołanie do naturalnego wymiaru ich męskości i kobiecości ma decydujące znaczenie dla zrozumienia istoty małżeństwa. Osobowa relacja małżeńska zawiązuje się właśnie na naturalnej płaszczyźnie bytowania osoby na sposób właściwy mężczyźnie i kobiecie. [...] Ukierunkowanie ku naturalnym celom małżeństwa — czyli dobru małżonków oraz zrodzeniu i wychowaniu potomstwa — jest istotną cechą męskości i kobiecości”¹. Ów słynny fragment przemówienia Dawcy dwóch kodeksów do Roty Rzymskiej z 2001 roku, stanowiący bezspornie autentyczną wykładnię fundamentalnej prawdy o małżeństwie, jest i pozostanie punktem odniesienia wszelkich badań, zarówno ogólnosystemowych, jak i szczegółowych w obrębie systemu *ius matrimoniale*.

Dostrzeżenie tego faktu ma niebagatelne znaczenie, także obecnie, kiedy niemal 40 lat od podjęcia decyzji przez Papieską Komisję Odnowy KPK o dopełnieniu opisu istoty małżeństwa zwrotem *ordinatio ad bonum coniugum*² (konsekwencja wcześniejszego uznania przez Komisję prawnej relewancji osobowej/miłosnej więzi małżeńskiej³) do imponującej literatury przedmiotu wciąż dopisywane są nowe pozycje, których autorzy jak mantrę niezmiennie powtarzają: „problem *bonum coniugum*”. Warto zatem

¹ JAN PAWEŁ II: „Małżeństwo i rodzina są nierozdzielne”. Przemówienie do pracowników i adwokatów Roty Rzymskiej [1 II 2001]. *OsRomPol* 2001, vol. 22, nr 4, s. 33–35.

² *ComCan* 1977, vol. 9, s. 123.

³ *ComCan* 1971, vol. 3, s. 70; *ComCan* 1975, vol. 7, s. 37.

uświadomić sobie, w czym tkwi heurystyczna siła przytoczonych słów Jana Pawła II — niedotyających przecież (wprost) sedna prawdy, zgodnie dziś przyjmowanej w świecie kanonistyki, że dobro małżonków jawi się jako węzłowy element personalistycznej wizji małżeństwa; prawdy, wpisującej się w komunijne/komuniotwórcze *aggiornamento* Soboru Watykańskiego II (1962–1965), i konsekwentnie — zreformowanego kościelnego ustawodawstwa: *Kodeksu prawa kanonicznego* (1983) i *Kodeksu Kanonów Kościołów Wschodnich* (1990).

Niezrównaną mądrość kanonicznego wykładu *de matrimonio* papieża-nauczyciela personalizmu uświadamia jego następca na urzędzie Piotrowym Benedykt XVI, gdy — zwracając się w swym bodaj najważniejszym wystąpieniu rotalnym (2007) do pracowników apostolskiego trybunału — upatruje przyczyn „kryzysu w postrzeganiu małżeństwa” (uwaga generalna) tudzież odchodzenia na forum sądowym od paradygmatu, że „prawda procesowa zakłada istnienie »prawdy małżeństwa«”⁴ (bardzo konkretny, „targetowy” komunikat!), w pseudonaukowej/pseudoduszpasterskiej afirmacji „hermeneutyki nieciągłości i zerwania”⁵, przynoszącej niepowetowane szkody małżeńskiej doktrynie i realizacji jej profetycznego wymiaru. Tych dokonujących się na naszych oczach przewartościowań dotyczy ważne papieskie stwierdzenie: „[...] w ujęciu pozytywistycznym prawny charakter związku małżeńskiego jest jedynie rezultatem zastosowania ludzkiej normy, formalnie ważnej i skutecznej. [...] Ludzka rzeczywistość życia i miłości małżeńskiej pozostaje czymś zewnętrznym w stosunku do »prawnej« instytucji małżeństwa. Powstaje rozziw między prawem a życiem ludzkim, który radykalnie wyklucza możliwość oparcia prawa na fundamencie antropologicznym”⁶. A w konkluzji papież, posługując się nader wymowną metodą kontrastu („hermeneutyka odnowy zachowującej ciągłość”), pieczętuje niejako Jana Pawła II „wzorzec” prawnego wymiaru małżeństwa, by — podobnie jak poprzednik — dopiero na tym tle włączyć kontekst osobowego dobra małżonków (i ich dzieci): „[...] tradycja Kościoła potwierdza wyraźnie naturalny charakter prawny małżeństwa, a więc fakt, że ze swej natury należy ono do dziedziny sprawiedliwości w relacjach międzyosobowych [...]. Miłość i prawo mogą zatem być tak silnie związane, że sprawiają, iż mąż i żona są sobie wzajemnie winni miłość, którą spontanicznie się obdarzają: miłość jest w nich owocem tego, że w sposób wolny pragną dobra jedno drugiego i dzieci; jest to zresztą także wymóg miłości własnego prawdziwego dobra”⁷.

⁴ BENEDYKT XVI: „Piękno prawdy o małżeństwie, objawionej przez Chrystusa”. Przemówienie do pracowników Trybunału Roty Rzymskiej [27 I 2007]. *OsRomPol* 2007, t. 28, nr 5, s. 31.

⁵ *Ibidem*, s. 32.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, s. 33.

Jana Pawła II i Benedykta XVI magisterialne interwencje/apELE — z uwagi na doniosłość problemu znacznie przekraczające konwencję zwykłej enuncjacji — dają do zrozumienia, że stan współczesnych badań kwestii obecności elementu „dobra małżonków” w *substantia matrimonii* nie cierpi bynajmniej na niedostatek teoretycznych opracowań. Aby się o tym przekonać, wystarczy sięgnąć po klasyczne już w literaturze przedmiotu dzieło Rinalda Bertolina *Matrimonio canonico e bonum coniugum. Per una lettura personalistica del matrimonio cristiano* (1995)⁸ — z wiele mówiącymi tytułami rozdziałów (w końcowym segmencie monografii): *Il bene dei coniugi come bene 'di tutta la persona' nel matrimonio*; [...] *Il 'bene dei coniugi' tra 'totalità' della persona e 'dualità' della relazione matrimoniale: in particolare, l'amore sponsale*; *La 'coniugalità' in relazione alla comunità di tutta la vita*; *Il bene coniugale e i vecchi fini secondari del matrimonio: in particolare l'aiuto reciproco*; *Altri elementi integrativi del „bonum coniugum”*: a) *Il reciproco perfezionamento personale*, b) *La santificazione e 'consacrazione' dei coniugi cristiani [...]*. Jakie stąd płyną szczegółowe wnioski? Otóż wolno zaryzykować twierdzenie, że problem *bonum coniugum* jest dziś przede wszystkim problemem hermeneutycznym. A taki stan rzeczy podpowiada potencjalnemu badaczowi (teoretykowi, jeśli pozostać na niwie nauki) uwzględnienie — w eksplorowaniu prawdy o *essentia matrimonii/essentiale elementum boni coniugum* — dwóch, powiązanych z sobą, czynników: (1) konieczności przesunięcia akcentów z płaszczyzny „czysto” przedmiotowej (materii badań) na newralgiczne dla tej ostatniej zagadnienia epistemologiczno-metodologiczne (metody badań); (2) poważnego postawienia kwestii gnozeologicznej — co oznacza dostrzeżenie potrzeby harmonizacji abstrakcyjnej wiedzy naukowej w obszarze „istoty” małżeństwa z „operatywnym” przesłaniem konkretnych decyzji orzeczniczych (sprowadzających rezultaty owej *scientia teoretica* do *praxis* oceny sądowej poszczególnych przypadków), „dokonywanych z autorytetem przez trybunał ustanowiony w sposób trwały przez Następcę Piotra dla dobra całego Kościoła”⁹.

Sformułowanie tytułowej tezy badawczej (*bonum coniugum* paradygmatycznym elementem personalistycznej wizji małżeństwa), z intencjonalnym jej wpisaniem w posoborową dynamikę harmonizacji *vetera et nova* („identyfikacja elementu *ad validitatem*”), oznacza próbę pójścia tropem tak wytyczonych dyrektyw. Owszem — z jednej strony — wysunięty na pierwszy plan w podejmowanym zadaniu badawczym wzorcowy charakter orzecznictwa Roty Rzymskiej (drugi, główny segment monografii) jest konsekwencją

⁸ R. BERTOLINO: *Matrimonio canonico e bonum coniugum. Per una lettura personalistica del matrimonio cristiano*. Torino 1995.

⁹ BENEDYKT XVI: „Prawne znaczenie wyroków rotalnych”. Przemówienie do pracowników Trybunału Roty Rzymskiej [26 I 2008]. *OsRomPol* 2008, t. 29, nr 3, s. 33.

przyjętego założenia — zgodnego z regułami hermeneutyki prawnej¹⁰ — pewnej przewagi w docieraniu do „przedmiotowej” prawdy rzeczzonej jurysprudencji (zwłaszcza jej „kierunkowych” rozwiązań, odznaczających się cechami stałości i powszechności), nad naukowymi propozycjami ujęć problemu (przez uznanych autorów, reprezentantów personalistycznego nurtu odnowy *ius matrimoniale*). Wszelako — z drugiej strony — zaproponowane w pierwszej części monografii „instrumentarium” metodologii badań, syntetyzujące poniekąd zdobyte współczesnej myśli kanonistycznej *de matrimonio*, okaże się (m.in. dzięki sformułowanym hipotezom badawczym) nieocenionym, czy wręcz niezbędnym elementem wyświetlania relewancji istotnego elementu „dobra małżonków” w orzecznictwie rotalnym.

Nie inaczej, jak z powołaniem się na wspomniane reguły hermeneutyczne¹¹, wśród kryteriów waloryzacji formuły *bonum coniugum* uwypuklone zostanie wyjątkowe (!) znaczenie specjalnego magisterium papieskiego, kierowanego corocznie do pracowników kościelnego wymiaru sprawiedliwości. Inspirujące idee przemówień do Roty Rzymskiej towarzyszyć będą prowadzonej refleksji — od pierwszej do ostatniej strony opracowania. Tak zaplanowany wielowątkowy profil badań uzasadnia korzystanie z szeroko rozumianej metody analityczno-syntetycznej. Konieczne przy tym będzie, nie tracąc z oczu wyjściowej przesłanki, że kanonistyka jest dyscypliną teologiczną posługującą się metodą teologiczną, by uwzględnić w wydzielonych obszarach analiz własną specyfikę zarówno egzegezy i hermeneutyki (antropologiczno)teologicznej, jak i hermeneutyki kanonistycznej.

Warto postawić kropkę nad i: roztrząsanie kwestii nowego istotnego elementu małżeństwa — z punktem odniesienia w postaci trzech dóbr św. Augustyna, niezmiennie stanowiących „sedno [...] wykładu doktrynalnego o małżeństwie”¹², czy to w konfiguracjach „nieautonomicznych”, czy też w konfiguracjach „autonomicznych” — ani na moment nie unieważni wagi wspomnianego „problemu hermeneutycznego”, który dziś dobrze oddają tytuły poczytnych (i ważnych) opracowań naukowych: *Verità e giustizia nella giurisprudenza ecclesiale*¹³, *L’interpretazione positivistica del momento costitutivo del matrimonio*¹⁴, *„Sentire cum Ecclesia” e l’interpretazione della legge canonica*¹⁵ itp. Zgodnie z niniejszą „logiką”, bacząc na rezultaty rozległej kwerendy

¹⁰ Por. KPK 1983, kan. 19.

¹¹ Por. KPK 1983, kan. 17.

¹² BENEDYKT XVI: *„Piękno prawdy o małżeństwie, objawionej przez Chrystusa”...*, s. 33.

¹³ O. FUMAGALLI CARULLI: *Verità e giustizia nella giurisprudenza ecclesiale*. IusEcc 2008, vol. 20, s. 463–478.

¹⁴ P. BIANCHI: *L’interpretazione positivistica del momento costitutivo del matrimonio*. PRMCL 2012, vol. 101, s. 463–476.

¹⁵ A. STANKIEWICZ: *„Sentire cum Ecclesia” e l’interpretazione della legge canonica*. PRMCL 2013, vol. 102, s. 379–402.

oraz na wskazania poważnej literatury przedmiotu (świeżej daty)¹⁶, ramy badawcze pracy wyznaczać będą: „materialnie” — tytuły nieważności małżeństwa zapisane w kanonach 1095 n. 2 i 3 oraz 1101 § 2 KPK, „czasowo” — opublikowane wyroki Roty Rzymskiej, wydane do 31 XII 2005 roku, a także ważniejsze (dostępne) niepublikowane wyroki apostolskiego trybunału, ogłoszone przed tą datą i po niej. Wedle założonego planu (zgodnie ze sformułowaną hipotezą), podsumowaniem zasadniczej części badań będzie wykaz „kierunkowych” ujęć tytułowego elementu *ad validitatem* (synetyczna prezentacja linii orzeczniczych). Zamykające studium odautorskie konkluzje, związane z weryfikacją wszystkich hipotez badawczych, złożą się — wedle paradygmatu: wzajemnie się wzbogacającego i stymulującego „spotkania” kanonistyki i jurysprudencji — na propozycję systemowego („programowego”) podejścia do ważnego dziś dla kościelnej matrymonialistyki wyzwania, jakim jest adekwatne odczytanie kategorii: *elementum boni coniugum*.

¹⁶ Zob. przykładowo — K. LÜDICKE: „*Bonum coniugum*” in *Bezug auf cc. 1095 und 1101 CIC*. DPM 2012/2013, Bd. 19/20, s. 329—355.

Wykaz skrótów

AAS	„Acta Apostolicae Sedis”. Romae 1909—.
AKKR	„Archiv für katholisches Kirchenrecht”. Innsbruck 1857— (Mainz 1862—).
Apol	„Apollinaris”. Commentarius iuris canonici. Roma 1928—.
CCL	<i>Corpus Christianorum</i> . Series latina. Brepols 1953—.
CIC 1917	<i>Codex Iuris Canonici</i> . Pii X Pontificis Maximi iussu digestus. BENEDICTI PAPAE XV auctoritate promulgatus. Romae 1918.
CivCat	„La civiltà cattolica”. Roma 1850—.
ComCan	„Communicationes”. Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici Recognoscendo. Romae 1969—1983; „Communicationes”. Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici Autentice Interpretando. Romae 1984—.
CSEL	<i>Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum</i> . Wien 1866—.
DC	<i>Instructio „Dignitas connubii” servanda a tribunalibus dioecesanis et interdioecesanis in pertractandis causis nullitatis matrimonii</i> [25 I 2005]. ComCan 2005, s. 11—89.
DPM	„De processibus matrimonialibus”. Berlin 1994—.
DrE	„Il diritto ecclesiastico e rassegna di diritto matrimoniale”. Roma 1890—.
DS	<i>Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum</i> . Ed. H. DENZINGER, A. SCHÖNMETZER. Barcelona—Freiburg im Breisgau—Roma 1976 ³⁶ .
DWR	<i>Deklaracja o wolności religijnej „Dignitatis humanae”</i> [7 XII 1965]. AAS 1966, s. 929—941.
EIC	„Ephemerides iuris canonici”. Roma 1945—.
FC	<i>Adhortatio apostolica „Familiaris consortio”</i> [22 XI 1981]. AAS 1982, s. 81—191.
FR	<i>Litterae encyclicae „Fides et ratio”</i> [14 IX 1998]. AAS 1999, s. 5—88.
GrS	<i>Litterae Familiis „Gratissimam sane”</i> [2 II 1994]. AAS 1994, s. 868—925.
HV	<i>Litterae encyclicae „Humanae vitae”</i> [25 VII 1968]. AAS 1968, s. 481—503.
IusCan	„Ius canonicum”. Pamplona 1961—.
IusEcc	„Ius Ecclesiae”. Ateneo Romano della Santa Croce. Roma 1988—.
Jur	„The Jurist”. Washington 1941—.

- KDK *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym „Gaudium et spes”* [7 XII 1965]. AAS 1966, s. 1025–1115.
- KK *Konstytucja dogmatyczna o Kościele „Lumen gentium”* [21 XI 1964]. AAS 1965, s. 5–75.
- KKK *Katechizm Kościoła Katolickiego*. Poznań 2002².
- KKKW *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium auctoritate IOANNIS PAULI PP. II promulgatus*. Città del Vaticano 1990.
- KL *Konstytucja o liturgii świętej „Sacrosanctum Concilium”* [4 XII 1963]. AAS 1964, s. 97–134.
- KPK 1983 *Codex Iuris Canonici auctoritate IOANNIS PAULI PP. II promulgatus*. Kodeks Prawa Kanonicznego. Przekład zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu. Poznań 1984.
- LThK *Lexikon für Theologie und Kirche*. Bd. 1–10. Hrsg. J. HÖFER, K. RAHNER. Freiburg 1957–1967².
- LThK. Vat. II *Lexikon für Theologie und Kirche. Das Zweite Vaticanische Konzil. Dokumente und Kommentare*. Bd. 1–3. Freiburg–Basel–Wien 1968.
- MD *Litterae apostolicae „Mulieris dignitatem”* [15 VIII 1988]. AAS 1988, s. 1653–1729.
- ME „Monitor ecclesiasticus”. Roma 1876—.
- MK *Münsterischer Kommentar zum Codex Iuris Canonici*. Hrsg. K. LÜDICKE. Essen 1984—.
- OsRomPol „L’Osservatore Romano” — wydanie polskie. Città del Vaticano 1980—.
- ÖAKR „Österreichisches Archiv für Kirchenrecht”. Wien 1950—.
- PL *Patrologiae completus cursus*. Series latina. Ed. J.-P. MIGNE. Paris 1878–1890.
- PK „Prawo Kanoniczne”. Warszawa 1958—.
- PRMCL „Periodica de re morali, canonica, liturgica” (od 1991 r. — „Periodica de re canonica”). Roma 1903—.
- RDC „Revue de droit canonique”. Strasbourg 1951—.
- REDC „Revista española de derecho canónico”. Madrid 1946—.
- RH *Litterae encyclicae „Redemptor hominis”* [4 III 1979]. AAS 1979, s. 257–324.
- RRD *Apostolicum Rotae Romanae Tribunal: Decisiones seu sententiae*. Romae 1909—.
- SCan „Studia canonica”. Ottawa 1967—.
- Schemat 1975 *Schema documenti pontificii quo disciplina canonica de Sacramentis recognoscitur*. Typis Polyglottis Vaticanis 1975.
- Schemat 1980 *Schema Codicis Iuris Canonici iuxta animadversiones S.R.E. Cardinalium, Episcoporum Conferentiarum, Dicasteriorum Curiae Romanae, Universitatum Facultatumque ecclesiasticarum necnon Superiorum Institutorum vitae consecratae recognitum*. Typis Polyglottis Vaticanis 1980.
- STh SANCTI THOMAE AQUINATIS: *Summa theologica*. Vol. 1–6. Taurinii 1886.
- ŚSHT „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”. Katowice 1968—.
- ThGl „Theologie und Glaube”. Paderborn 1909—.
- ThQ „Theologische Quartalschrift”. Tübingen 1918—.
- VS *Litterae encyclicae „Veritatis splendor”* [6 VIII 1993]. AAS 1993, s. 1133–1228.

Indeks osobowy

A

Abate Antonino M. 175
Adnès Pierre 32, 247, 412
Alwan Hanna G. 167–168, 262, 272, 284, 289, 308, 379, 392
Anné Lucian 26, 33, 56–57, 64, 282, 335, 346, 389
Arellano Cedillo Alejandro 141, 263, 393
Arokiaraj Michael Xavier Leo 263, 318–319, 393
Arza Antonio 169, 395
Aubert Jean-Marie 236
Augustinus Aurelius S. 5, 10, 20, 37, 108, 121–122, 125, 127, 129, 131–132, 139–141, 143, 154, 157–161, 165, 167–168, 170–171, 196–197, 201–202, 204, 208, 218, 220, 222, 246, 249, 280, 286–287, 308, 315, 319, 326–327, 330, 339, 369, 375, 383, 395, 409
Augustoni Gilberto 182, 274, 389
Aymans Winfried 49, 395
Aznar Gil Federico Rafael 24, 55, 68, 95, 272–273, 279, 290, 292, 395, 401, 411

B

Balestrieri Antonio 343, 366
Bañares Juan Ignacio 105, 111, 114, 137, 396
Barrett Richard J. 34, 396
Bejan Ovidiu 66, 131, 357, 389

Benedictus XV PP. 385
Benedictus XVI PP. 8–10, 41, 68–73, 76, 78–82, 87, 89–91, 93–98, 100–107, 109–111, 114, 119, 121–123, 319, 323, 325–328, 330, 332–333, 377, 381–384, 386, 396, 400, 412
Bersini Francesco 23, 396
Bertolini Giacomo 308–309, 374, 396
Bertolino Marta 237.
Bertolino Rinaldo 9, 16, 24, 36, 60, 114, 124, 145, 276, 287–288, 331, 334–335, 374, 396
Bianchi Paolo 10, 18, 42, 97, 100–101, 104, 123, 137, 143, 151, 153, 160, 162, 197, 206, 218–219, 223–225, 230, 246, 248, 281, 290, 396
Bidagor Raymund 342
Boccafola Kenneth E. 136, 231, 254, 262, 272–273, 285, 289, 291, 297, 314, 373–375, 379, 390–393, 396
Bogdański Aleksander 30, 400
Bonifatius VIII PP. 385
Bonnet Piero Antonio 28–30, 61, 82, 91, 114, 116–117, 177, 197, 201–202, 207, 276, 278, 284–285, 287, 307–308, 396–397, 404, 406, 408, 410
Borrero Arias Jerónimo 169, 397
Bresciani Maria C. 16, 399
Bruno Francesco 129, 194, 207–208, 210, 254, 278, 296, 309, 313–314, 339–340, 363, 390–391, 397
Brzeziński Mirosław 99, 398

- Bruns Bernhard 31, 397
 Burczak Krzysztof 18, 408
 Burke Cormac 6, 16, 62, 114, 123–125, 128, 132, 136–169, 173, 196, 290, 295, 318, 339, 363, 371–372, 378, 383, 390–391, 397–398, 402, 405, 412
 Butler Judith 99, 398

C
 Caberletti Giordano 141, 170–171, 222, 225, 260–261, 319, 323–327, 329–330, 357, 379, 391–393
 Caffarra Carlo 99, 398
 Candelier Gaston 59, 398
 Canestri Alberto 182
 Cappellini Ernesto 41, 44, 401
 Cappello Felix M. 173
 Cárcel Ortí Vicente 256, 409
 Carnelutti Francesco 39
 Carreras Joan 14, 61, 105, 114, 196, 398, 400
 Casellati Alberti Maria Elisabetta 53, 398
 Castaño José F. 162, 398
 Castellani Antonio 354
 Castillo Lara Rosalius 27
 Catozzella Francesco 16, 334, 399, 410–412
 Chiappetta Luigi 178, 181, 202, 204, 399
 Chudy Wojciech 29, 399
 Ciani Americo 222, 262–263, 272, 285–286, 289, 379, 392
 Cicero Marcus Tullius 85
 Civili Renzo 6, 159, 195, 262, 281, 291–292, 305–316, 318–319, 321, 328–329, 332–333, 379, 384, 392
 Clemens V PP. 385
 Colagivanni Emilio 128, 182, 224, 236, 244–247, 256–257, 283, 390–391
 Colantonio Rosario 159, 399
 Columella Lucius Iunius Moderatus 282
 Comotti Giuseppe 74–75, 77–78, 81, 399
 Corecco Eugenio 18, 40, 49, 52, 87, 399

D
 Dancák Pavol 70, 154, 408
 Dalla Torre Giuseppe 91, 399
 D'Annibale J. 146, 399
 D'Auria Angelo 72, 284–285, 399
 D'Avack Pietro Antonio 21–22, 399
 De Angelis Agostino 167–168, 392
 De Caro Dydaco 233, 242,
 De Jorio Arturo 67, 131, 169–170, 173–175, 196, 203, 205, 208–209, 222, 225, 274, 357, 389–390, 393
 De Lanversin Bernard 283–284, 357, 390–391,
 De Luca Luigi 20–21, 399
 Defilippi Giovanni Battista 117, 153, 209–212, 214, 216, 218–221, 223, 225, 259, 357, 378, 391–393
 Delépine Guy 33, 61, 66, 203, 399
 Della Rocca Fernando 337, 393
 Dellaferrera Nelson C. 137, 409
 Denzinger Henricus 385
 Dewhurst J. Anthony 140–141, 161, 399
 Dębiński Antoni 42, 411
 Di Felice Angelo 72, 96, 231, 234, 247, 254, 261–262, 273–274, 282, 287, 379, 389–390, 399
 Diego-Lora Carmelo de 83, 399
 Dieni Edoardo 165, 399
 Doms Herbert 39, 399–400
 Dooley Mark 91, 400
 Doran Thomas G. 136
 Doyle Thomas Patrick 135, 169, 213, 400
 Duve Thomas 137, 409
 Dzierżon Ginter 106, 400

E
 Egler Anna 73, 405
 Erlebach Grzegorz 73, 87, 218, 356, 385, 400–401, 406
 Errázuriz Mackenna Carlos José 5, 42, 106, 108–113, 115–117, 119, 305–307, 333, 374, 400
 Escrivá-Ivars Javier 105, 137, 396
 Esposito P. Bruno 60, 410
 Evers Heinrich 182

F

- Fagiolo Vincenzo 15, 26, 150, 282, 288,
335–336, 357, 389, 395, 400, 403, 405
Faltin Daniel 170, 178, 209, 245, 339,
343, 354, 390–391
Fedele Pio 24, 402
Felici Pericle 345
Fretté Stanislas Edouard 395
Ferreira Pena Jair 225, 279, 324, 392–
393
Fornari Ugo 236–237
Fromm Erich 30, 400
Friedberg Emil 385
Franceschi Héctor 98, 105, 400
Fumagalli Carulli Ombretta 5, 10, 16,
24, 40–54, 76, 79, 97, 105, 118, 121,
228–230, 260–261, 289, 374, 383,
400–401
Funghini Raffaello 6, 73, 168–172,
174, 195–211, 213–223, 225, 378,
383, 390–391, 397, 401–402

G

- Galeotti Francesco 43, 401
García Faílde Juan José 80, 279, 401
García Vilardell María Rosa 169, 196,
401
Gasparri Pietro 172–173
Gerosa Libero 73, 401
Gherri Paolo 28, 397,
Gherro Sandro 75, 399
Ghirlanda Gianfranco 54, 175, 402
Giacchi Orio 18, 24–25, 33–35, 399,
402
Giannecchini Mario 128, 236, 244,
247, 256, 272–273, 275, 297, 314–
315, 373, 390
Gil Hellín Francisco 29, 250, 402
González Illidge Guillelmus 240, 242
Góralski Wojciech 14, 16, 68, 92, 103,
110–111, 117, 124, 137, 142, 145,
151, 154, 161, 199–201, 204, 232,
252, 262, 284, 310, 331, 373, 402
Górecki Edward 48, 358, 408
Gramunt Ignatius 14, 402
Gratianus 385
Graziani Ermanno 175

Gregorius IX PP. 385

- Grochowski Zenon 22–24, 36–37,
40, 70, 80, 83, 256, 393, 402–403, 409
Gullo Carlo 28, 82, 91, 207, 278, 397,
404, 406, 408, 410
Gwózdź Monika 114, 200, 407

H

- Häring Bernhard H. 17–18, 403
Heinemann Heribert 14, 110, 403
Helmick Beavin Janet 342
Heredia Esteban Felipe 319–324,
326–329, 379, 381, 393
Herranz Julián 41, 93, 374, 401, 403
Hervada Xiberta Francisco Javier 26,
28, 40, 61, 112, 114–115, 117, 123,
213, 217, 269–270, 274–275, 281,
286–288, 307, 319, 403
Huber Josef 14, 37, 254, 262, 270–
272, 281–284, 289, 295, 305, 313,
357, 379, 391–392, 403
Huizing Peter 27, 30
Huot Dorio-Marie 128, 282, 390

I

- Innocentius III PP. 85
Ioannes XXII PP. 385
Ioannes Paulus II PP. 7–9, 13–15,
17–20, 29, 39, 51, 53–55, 69, 71,
76–80, 82–93, 95–100, 102, 106–
115, 119, 126, 131, 139, 148, 151–
153, 164, 167–169, 197–198, 213,
225–229, 231–232, 234–235, 238,
249, 251, 254, 257–258, 263–264,
266–267, 269–270, 274, 286, 288,
290–291, 294, 308–310, 312, 320–
326, 328, 330, 341, 361, 372, 376,
381, 383, 385–388, 394, 398–399,
402–404, 406–407
Irek Waldemar 48, 358, 408

J

- Jackson Don D. 342
Jaspers Karl 343
Jemolo Arturo Carlo 230, 332, 374,
403
Jullien Andrea 170, 182, 202–204, 389

K

Kaslyn Robert J. 93, 403
Kasper Walter 102, 403
Knoch Wendelin 122, 403
Kowal Janusz 34, 41, 149, 306, 396,
400, 403–404, 412
Krajczyński Jan 88, 403
Krasucka Karolina 99, 398
Krempel Bernhardin 39
Krukowski Józef 42, 86, 411
Krzywda Józef 56, 336, 407

L

Larrabe Jose Luis 122, 403
Latourelle René 32, 247, 412
Lefebvre Charles 45, 282, 389
Lener Salvatore 288, 403
Leszczyński Grzegorz 169, 204, 206,
404
Llano-Cifuentes Rafael 288, 404
Llobell Joaquín 34, 41, 76–82, 88, 91,
149, 396, 400, 404, 412
Lo Castro Gaetano 19–20, 404
Lombardía Díaz Pedro 26, 117, 287–
288, 403
Lopez Aranda Manuel 63, 66, 368,
404
López-Illana Francisco 34, 149, 248,
266, 305, 336, 373, 404
López Teodoro 251, 402
Loretan-Saladin Adrian 104, 404
Lüdecke Norbert 16, 20–21, 25, 34,
109, 117, 124, 143, 162, 165, 167, 260,
358, 404
Lüdicke Klaus 11, 16, 18, 25, 47, 64,
96, 109, 123–124, 137, 144, 147–
148, 151, 153, 167, 200, 270, 277, 291,
306, 314, 331–333, 358, 403–406,
410–411

M

Mantuano Ginesio 15, 24, 279, 405
Maré Paul 395
Marzoa Ángel 83, 402
Mattioli Petro 170, 182, 389
May Georg 73, 405
McGrath Aidan 71, 144, 405

McKay Gerard 144, 392

Meier Dominicus M. 270, 403

Mendonça Augustine 62, 140–141,
159–161, 167, 258–259, 290–292,
331, 405

Miras Jorge 83, 105, 137, 396, 402

Modestinus Herennius 25, 61, 282

Molina Meliá Antonio 251, 405

Moneta Paolo 175

Monier Maurice 222, 260, 262, 391–
393

Montagna Enrica 13, 33–34, 260, 405

Montini G. Paolo 91, 93, 405

Mostaza Rodríguez Antonio 169, 406

Müller Gerhard Ludwig 102

Müller Hubert 16, 404

Murtagh Cyril John 91, 406

Mussinghoff Heinz 64, 277, 406,
410–411

Myszor Wincenty 94, 408

N

Navarrete Urbano 14–15, 26–28, 30,
35, 73–75, 79, 107, 150, 169, 171,
174–175, 203, 208, 222–223, 228,
262, 267, 273, 276–277, 279–280,
285–288, 290, 406

Nowakowski Bartosz 258, 406

O

Onclin Guillelmus 27

Orzeszyna Krzysztof 42, 411

Otaduy Javier 93, 406

P

Palazzini Ioseph 274, 389

Palestro Vittorio 195, 247, 357, 390–
391

Parisella Innocenzo 182, 274, 389

Parrillo Francesco 180

Pastwa Andrzej 16–19, 22–23, 25–
26, 28–34, 36, 39, 42, 44–45, 48–
49, 53, 55–57, 62, 67, 70, 72, 84,
92, 94–96, 98–99, 103, 106, 112,
114–116, 122, 150, 152, 154, 197,
200, 204, 217, 223, 226, 229–230,
232, 250, 268–269, 274, 281, 290,

292, 309, 322, 335–336, 357–358,
360, 365, 370, 375, 402, 405–408, 413
Pawłowski Andrzej 169, 171, 408
Paulus VI PP. 13–15, 23, 29, 46, 70,
74, 83–84, 87–88, 90–91, 148, 251,
277, 336–337, 388, 394, 396
Pellegrino Piero 260, 275, 408
Pérez Ramos Antonio 169–170, 408
Perry John Christopher 237
Petrus Lombardus 61
Pfnausch Edward G. 140, 169, 246,
259, 273, 408
Pianazzi Giovanni 251, 408
Pietrzak Helena 23, 408
Pinckaers Servais Théodore 16, 408
Pinto Gómez José Miguel 26, 34,
64, 128–129, 131, 212, 231, 234–
235, 238, 247, 253–254, 256, 260,
272–273, 276–277, 287, 389–390,
408–409
Pinto Pio Vito 123, 159, 244–247,
291–292, 328–329, 356, 392
Pius X PP. 71, 385, 388
Pius XI PP. 15, 149, 174, 208, 312, 388
Pius XII PP. 39, 80, 169, 198, 277,
388–389
Platen Peter 270, 403
Pompedda Mario Francesco 19, 68, 85,
88–89, 117, 128, 150, 170, 205, 216,
220, 231, 235, 245–247, 254–256,
259–260, 273, 280, 283, 287, 295, 329,
374, 381, 390–391, 401, 404, 409
Prader Joseph 268, 409
Pree Helmuth 26, 74, 78, 86, 106, 409
Primetshofer Bruno 332–333, 409
Puig Fernando 112–113, 289, 409

R

Raad Ignace 132, 242
Rahner Karl 17, 409
Ratzinger Joseph 89, 101, 122, 409
Re Giovanni Battista 41, 374, 401
Reinhardt Heinrich J.F. 270, 403
Reginek Antoni 94, 408
Reidick Gertrude 39
Restrepo Arango Joseph Fernandus
241, 243

Richter Emil Ludwig 385
Robleda Olis 14, 409
Rodrigo Romualdo 169, 409
Rodríguez-Ocaña Rafael 83, 87, 399,
402, 409
Rogers Gerard Marie 67, 357, 389
Rossetti Marcellus 194
Rouco Varela Antonio María 46, 409
Rozkrut Tomasz 96, 290, 407

S

Sabattani Aurelio 182,
Sable Robert Michael 225, 357, 391–
392
Salesius Franciscus S. 34
Sammassimo Anna 16, 229, 401
Sánchez Thomas 175.
Sánchez y Sánchez Juan 169, 406
Sanders Frank 270, 403
Saraceni Guido 35–36
Sarmiento Augusto 251, 402
Scalco Eugenio 122
Schneider Kurt 343, 354, 366
Schöch Nikolaus 37, 276, 409
Schönmetzer Adolfus 385
Schwendenwein Hugo 64, 277, 406,
410–411
Sciacca Giuseppe 141, 221, 392–393
Semerari Antonio 354
Sepe Crescenzo 41, 374, 401
Serrano Ruiz José María 5–6, 14, 16,
26, 40, 54–68, 107–108, 118, 133,
141, 171, 176, 178, 196, 200, 202, 213,
222, 225, 228, 282, 330, 334–337,
340–342, 356–366, 368–379, 384,
389–393, 398, 407, 410–412
Sitarz Mirosław 42, 411
Sobański Remigiusz 42, 54, 73, 84–
86, 124, 402, 407–408, 411
Socha Hubert 86, 411
Sosnowski Andrzej 56, 336, 407
Staffa Dino 91, 393, 406
Stankiewicz Antoni 6, 10, 18–19, 24,
32, 34, 41–42, 55, 70, 80, 104–105,
107, 111, 131, 149, 153, 168, 220,
230–232, 235, 244–264, 266–270,
272–281, 285–289, 307–308, 333–

334, 378–379, 384, 390–392, 396,
400, 404, 406, 411–412
Stawniak Henryk 105–106, 412
Stokłosa Marek 92, 407
Strzelczyk Grzegorz 94, 408
Styczeń Tadeusz 17, 29, 387
Sztychmiller Ryszard 16, 117, 412

Ś

Świączny Seweryn 16, 199, 412

T

Tauran Jean-Louis 41, 374, 401
Tejero Eloy 107, 230–231, 251, 266,
402, 412
Tertullianus Quintus Septimius Florens
254, 395
Thomas de Aquino S. 6, 34, 42–43,
49, 61, 128, 146, 154, 167, 181, 204,
225–226, 286, 325–326, 339, 395,
401
Todisco Vito Angelo 141, 166–168,
393
Torfs Rik 140, 412
Triacca Achille M. 251, 508
Turnaturi Egidio 209–211, 213–214,
216–218, 221, 225, 278, 292, 332,
378, 391–392
Turriziani Colonna Fabrizio 245, 412
Typańska Maria Honorata 84, 407

U

Ugo di San Vittore 43, 395

V

Vaillant George Eman 237
Varvaro William A. 291, 412
Vásquez Vásquez Gonzalo 240
Versaldi Giuseppe 97, 412
Vianni Fabio 237
Vico Giovanni Battista 179
Viladrich Pedro-Juan 16, 105, 113,
117, 137, 147, 199, 274–275, 288,
322, 396, 412
Villeggiante Sebastiano 169–170, 246,
260–261, 273, 364, 412

W

Watzlawick Paul 342
Weigand Rudolf 16, 404
Wesemann Paul 64, 277, 411
Wojtyła Karol 16, 99–100, 324–325,
413
Wrenn Lawrence G. 34, 231, 413
Wroceński Józef 23, 92, 407–408
Wynen Arcturo 183

Y

Yaacoub Abdou 210, 393

Z

Zakręta Arkadiusz 56, 336, 407
Zannoni Giorgio 65, 124, 165, 413
Zuanazzi Ilaria 373–374, 413
Zumaquero José Manuel 251, 402

Ż

Żądło Andrzej 94, 408

Andrzej Pastwa

Il bene dei coniugi
L'identificazione dell'elemento *ad validitatem*
nella giurisprudenza della Rota Romana

Sommario

“La precisazione [...] delle] ipotesi di esclusione del *bonum coniugum* dovrà essere attentamente vagliata dalla giurisprudenza della Rota Romana” — insegnava Benedetto XVI nel 2011, rifacendosi in un certo qual modo alla diagnosi clamorosa, pronunciata alcuni anni prima (1998) dal decano della Rota Mario Francesco Pompedda, secondo la quale il contenuto giuridico del “bene dei coniugi” è una delle questioni ermeneutiche più rilevanti che richiede studi approfonditi. A maggior ragione il *memento* pontificio appare oggi come una bussola di orientamento del servizio del tribunale apostolico che aiuta a definire — nell’ identificazione dell’elemento sunnominato *ad validitatem* — chiari standard di giurisprudenza. Il servizio — vale la pena di aggiungere — tanto richiede coscienziosità e professionalità quanto nelle problematiche fondamentali dell’area definita con il titolo dell’allocuzione rotale del 2013: “Il matrimonio e il rapporto tra la fede e l’ordine naturale” (e proprio qui, cosa che non sorprende, Benedetto XVI colloca il problema “dell’individuazione dell’elemento rilevante del *bonum coniugum*”), acquisiscono un senso profondo le parole di Giovanni Paolo II: “Per una [...] ermeneutica giuridica è poi indispensabile [...] l’insieme degli insegnamenti della Chiesa”.

In tal modo, così evidente, Giovanni Paolo II e Benedetto XVI, titani dello spirito e dell’intelletto, corifei dell’umanesimo misurato con l’impegno concomitante di *fides et ratio*, richiamano il potenziale della dottrina. Parlando apertamente, è difficile non vedere nelle parole citate dei pontefici, oltre all’esposizione dei ruoli di insigni creatori della giurisprudenza rotale: “dell’opera esemplare della saggezza giuridica”, l’invito che è rivolto agli esperti di canonistica che scrutano la verità *de matrimonio* nei lavori di ricerca teorici.

In fondo, il pensiero del pontefice, acuito dall’importanza del problema del rischio non inventato della diffusione, specie nei tribunali di livello inferiore, di concetti erronei di *ordinatio ad bonum coniugum* (“rischio che minaccia l’applicazione corretta delle norme sull’incapacità [ed esclusioni], [...] trasformazioni delle mancanze usuali dei coniugi nella loro vita coniugale in difetto del consenso”) — esige una reazione seria. E ciò significa, né più né meno che una sfida urgente di fronte alla quale si trovano gli studiosi della problematica, comune ai giudici della Rota Romana, di “forgiare nuovamente” (nello spirito dell’armonizzazione paradigmatica *vetera et nova*) le idee personalistiche, radicate nella tradizione e nel magistero conciliare,

nella *praxis* di applicazione della legge. In tale contesto dottrinale-giurisprudenziale si iscrive la presente prova di interpretare in modo scientifico l'identificazione, specificata nel titolo, dell'elemento *ad validitatem* nella giurisprudenza rotale.

All'ordine metodico della gamma delle opinioni dei giudici che valorizzano la formula *bonum coniugum*, ha ben giovato l'individuazione, nell'area degli studi ampiamente descritta, delle premesse dettagliate: genetico-storiche ed epistemologico-metodologiche — la cui prova è rappresentata dalle ipotesi di studio poste nella conclusione della prima parte della monografia, ed in seguito verificate (è lecito ritenere: con successo).

Per quanto concerne queste ultime — emerge in primo piano il fatto documentato (interessato dall'ipotesi II-2) secondo il quale il magistero pontificio speciale, compreso nei discorsi alla Rota Romana, autorizza la metodologia ottimale dell'approccio giudiziale agli *essentialia in matrimonio*, che consiste nel condurre il discorso intorno all'asse: realismo antropologico — realismo giuridico. La ricerca di tutte le sentenze rotali disponibili (anche non pubblicate) che espongono in misura minore o maggiore la formula del *bonum coniugum*, consapevolmente indirizzata alla penetrazione dei due piani menzionati: antropologico e strettamente giuridico, ha confermato pienamente la fondatezza di tale prospettiva. Ha mostrato nella fattispecie che la condizione *sine qua non* della selezione adeguata (secondo l'ipotesi II-3) delle linee giurisprudenziali coerenti sull'oggetto del *bonum coniugum* — sia nelle configurazioni "non autonome", sia "autonome" — è costituita dall'approvazione del paradigma del "realismo" della dottrina coniugale rinnovata.

In effetti, per quanto la scrupolosità degli studi nell'area dello *ius matrimoniale* sia ben espressa dal principio secondo il quale "nell'ermeneutica della legge l'autentico orizzonte è quello della verità giuridica da amare, da cercare e da servire" (Benedetto XVI), comunque lo sviluppo essenziale di tale principio rimane il postulato epistemologico dell'osservazione delle questioni oggettive dettagliate (nel nostro caso: del problema del *bonum coniugum*), attraverso il prisma della visione complessiva sulla descrizione sostanziale dell'*institutum matrimonii* nella legislazione del codice. E non è privo di importanza il fatto che l'idea del matrimonio, inclusa nella definizione *totius vitae consortium*, (e il suo sviluppo personocentrico: "[...] volere sempre e comunque il bene dell'altro, in funzione di un vero e indissolubile *consortium vitae*" — Benedetto XVI) (re)integra il complesso delle relazioni interpersonali coniugali essenziali (cfr. ipotesi I-1).

La fedeltà al "realismo" della dottrina coniugale rinnovata, caratterizzata (per non entrare nel *meritum* specifico delle famose allocuzioni rotali degli anni 1987, 1988, 1997 e 2001) dall'attaccamento ai criteri obiettivi del carattere naturale del matrimonio nonché al principio dell'osservazione complessiva — vale la pena di specificarlo chiaramente: fenomeno tipico di tutti (!) gli autori delle sentenze "esemplari" — ha garantito la coerenza delle opinioni giurisprudenziali analizzate nella monografia. Da un lato ha dato agli uditori della Rota Romana, che collocano il "bene dei coniugi" o nel *bonum fidei* (Raffaello Funghini), o anche nel *tria bona matrimonii* (Cormac Burke), l'impulso alla pietrificazione — temporanea nel primo caso e permanente nel secondo caso — dell'ordine rilevato nello "spazio" *substantia matrimonii*; certamente con l'introduzione di una rettifica rilevante sotto forma di reinterpretazione personalistica dei beni di sant'Agostino.

D'altro canto, la costruzione estremamente caratteristica per i rappresentanti dell'opzione opposta — che riconoscono all'elemento *bonum coniugum* l'autonomia di sistema (nell'ambito delle ipotesi descritte nei canoni 1095 n. 2 e 3 e 1101 § 2 CIC) — di un "ponte" tra l'amore coniugale (inteso come principio strutturale delle relazioni giuridiche nel matrimonio) e il "fine personale del matrimonio" (ipotesi I-2) ha deciso dell'uscita contemporanea: decisa e probabilmente irreversibile, nell'indicazione processuale degli *iura et officia essentialia*, al di fuori della cornice rigida dello schema *tria bona Augustini*.

Gli studi hanno confermato in tutto e per tutto le intuizioni della stimata canonista italiana apprezzata Ombretta Fumagalli Carulli che chiede che il nucleo essenziale del nuovo elemento *ad validitatem* (*bonum coniugum*) venga visto nei "limiti" dei tre immanenti aspetti reciprocamente complementari: (1) dignità della persona, (2) valore della comunione/comunicazione delle persone, (3) imperativo etico della benevolenza. Basti dire che in un segmento così "definito" dell'essenza del matrimonio si potevano/possono ritrovare eccellentemente sia i promotori, sia i rappresentanti attuali/futuri delle linee giurisprudenziali tracciate espressamente (cfr. ipotesi II-3). E in una situazione in cui — a seconda delle circostanze delle cause effettivamente giudicate — la percezione medesima della rilevanza dello *ius-obligatio ad communionem amoris coniugal*is nella prospettiva del dono coniugale delle persone ha dettato/detterà l'emergere in primo piano: o dell'aspetto essenziale dell' "aiuto reciproco" nel significato biblico (Antoni Stankiewicz), o dell'aspetto "della dignità" del *bonum coniugum*, legato direttamente al principio di uguaglianza dei diritti "in ciò che riguarda la comunione della vita coniugale" (Renzo Civili).

Un contributo originale alla soluzione della questione definita nel titolo viene apportato dalla linea giurisprudenziale d'autore dell'eminente uditore José María Serrano Ruiz (cfr. ipotesi I-4). È bene lasciare aperta la domanda se in futuro troverà seguaci la logica ferrea della sua argomentazione: l'autentico *consensus personalis* — espressione dell'impegno integralmente personale (con l'inseparabile discriminante: *totalitas*) — allora aggiorna la disposizione necessaria di fidanzati dei nubendi (*animus*), quando tale atto costitutivo di alleanza dell'amore viene definito *in concreto* da caratteristiche-valori quali l'autenticità, la responsabilità e l'oblattività. In definitiva la questione si riduce alla realizzazione del requisito autentico del darsi e del riceversi dei coniugi, ossia all'accettazione dei beni coniugali *humano modo*.

Risultati presentati degli studi in forma di riepilogo conclusivo delle impostazioni paradigmatiche dell'elemento *bonum coniugum*: (I) delle impostazioni che costituiscono — tutto lo lascia prevedere — un capitolo chiuso della storia (il bene dei coniugi esclusivamente nelle configurazioni "non autonome"), (II) delle impostazioni che promettono bene per il futuro (il bene dei coniugi nelle configurazioni "autonome") — rimane, perché deve rimanere, una proposta aperta. Su un posizionamento simile e non diverso sostanzialmente scientifico: della lettura permanente dei "segni del tempo", Benedetto XVI pone il "sigillo" magisteriale (cfr. ipotesi II-1), quando afferma: "Senz'altro sono del tutto eccezionali [oggi — A.P.] i casi in cui viene a mancare il riconoscimento dell'altro come coniuge, oppure viene esclusa l'ordinazione essenziale della comunità di vita coniugale al bene dell'altro. La precisazione di queste ipotesi di esclusione del *bonum coniugum* dovrà essere attentamente vagliata dalla giurisprudenza della Rota Romana".

Andrzej Pastwa

Das Wohl der Ehegatten
Identifizierung des Elements *ad validitatem*
in der Rechtsprechung der Römischen Rota

Zusammenfassung

„Genauere Erläuterung [...] der Hypothesen über den Ausschluß des *bonum coniugum* muß von der Rechtsprechung der Römischen Rota sorgfältig geprüft werden“ — lehrte Benedikt XVI. im Jahre 2011, als er an die ein Dutzend Jahre früher (1998) von dem Dekan der Römischen Rota, Mario Francesco Pompedda gestellte berühmte Diagnose anknüpfte, dass der gesetzliche Sinn der Rechtsformel „Wohl der Ehegatten“ eine der wichtigsten hermeneutischen Fragen sei, die tiefgründiger Analyse bedürfe. So erscheint Papstes *memento* als eine Bussole, die den Dienst des Apostolischen Gerichtshofs orientiert und hilft bei Identifizierung des in dem Titel genannten Elements *ad validitatem* klare Rechtsprechungsstandarten festzusetzen. Der Dienst erfordert Redlichkeit und Professionalismus, weil in Hauptfragen der Sphäre, welche mit dem Titel der Rota-Ansprache vom Jahr 2013: „Die Ehe und die Beziehung zwischen Glauben und natürlicher Ordnung“ markiert ist (und hier, was nicht wundern sollte, platziert Benedikt XVI. das Problem der „Klarifikation des wesentlichen Elements des *bonum coniugum*“) einen tiefen Sinn erlangen die von Johannes Paulus II. ausgesprochenen Worte: „Für eine [...] rechtliche Hermeneutik ist es [...] unerlässlich, die Gesamtheit der Weisungen der Kirche zu erfassen“.

So offensichtlich berufen sich Johannes Paulus II. und Benedikt XVI. — Titanen des Geistes und des Intellekts, Koryphäen des durch Einsatz von *fides et ratio* gekennzeichneten Humanismus — aufs Potenzial der Wissenschaft. Offen gesagt, ist es fast unmöglich, in den hier angebrachten Worten der Päpste eine Einladung nicht wahrzunehmen, die an die Wahrheit *de matrimonio* in ihrer theoretischen Forschungsarbeit zu ergründen suchenden Experten auf dem Gebiet des kanonischen Rechts gerichtet ist. In der Tat verdienen die sich der Wichtigkeit des Problems bewussten päpstlichen Gedanken eine ernste Reaktion, umso mehr als es besonders in niedrigeren Gerichten eine reale Gefahr besteht, die Formel *ordinatio ad bonum coniugum* falsch auszulegen (eine Gefahr, die „die richtige Anwendung der Normen über die Eheunfähigkeit [und Partialsimulation] bedroht: [...] einfache Unzulänglichkeiten der Ehegatten in ihrem Eheleben in einen Konsensmangel zu verwandeln“). Das bedeutet nichts Geringeres als eine Herausforderung für die Forscher, um zusammen mit den Richtern der Römischen Rota die in der Tradition und in Konzilsbeschlüssen angesiedelten personalistischen Ideen im Geiste der Harmonisierung von *vetera et nova* in die Rechtspraxis umzusetzen. In solch einen

doktrinären Rechtsprechungskontext passt die vorliegende Abhandlung hinein, welche die im Titel erscheinende Identifizierung des Elements *ad validitatem* in der Rota-Rechtsprechung zu klären versucht.

Methodische Anordnung aller die Formel *bonum coniugum* aufzuwertenden Richterstellungen ermöglichte frühere Aussonderung vom weitreichenden Forschungsbereich der genetisch-historischen und epistemologisch-methodischen Voraussetzungen – was die im Resümee des ersten Teils der Monografie aufgestellten und (wohl erfolgreich) verifizierten Forschungshypothesen bestätigen können.

Was die letztgenannten angeht – rückt in den Vordergrund die beurkundete Tatsache (Hypothese II-2), dass das in Ansprachen an Römische Rota enthaltene besondere päpstliche Lehramt die bestmögliche Methodologie der richterlichen Auffassung von *essentialia in matrimonio* genehmigt, die darauf beruht, den Diskurs auf der Achse: anthropologischer Realismus – juristischer Realismus zu führen. Die Recherche von allen verfügbaren (auch unveröffentlichten) die Formel *bonum coniugum* mehr oder weniger zu hervorhebenden Urteilssprüchen der Römischen Rota, die ganz bewusst auf Erforschung der anthropologischen und strikt rechtlicher Ebene gerichtet war, hat die Richtigkeit der Auffassung in vollem Umfang bestätigt. Sie hat zwar gezeigt, dass die *conditio sine qua non* für angemessene Aussonderung (laut der Hypothese II-3) der schlüssigen Rechtsprechungslinien im Gegenstand *bonum coniugum* – und das sowohl in „nicht autonomen“ als auch „autonomen“ Konfigurationen – die Zustimmung zum Paradigma des „Realismus“ von der erneuerten ehelichen Doktrin sei.

In der Tat, wenn das Prinzip, dass „in der Gesetzeshermeneutik der wahre Horizont die rechtliche Wahrheit ist, die man lieben, suchen und der man dienen muß“ (nach Benedikt XVI.), die Redlichkeit der Forschungen im Bereich von *ius matrimoniale* am besten ausdrückt, bleibt eine wichtige Weiterentwicklung des Prinzips die epistemologische Forderung auf Betrachtung der detaillierten Forschungsfragen (hier: des Problems *bonum coniugum*) unter dem Gesichtspunkt der allgemeinen Auffassung von substanzieller Beschreibung der Institution der Ehe in der Gesetzgebung. Es ist dabei nicht ohne Bedeutung, dass die in der Bezeichnung *totius vitae consortium* (und in deren personorientierter Entfaltung: „[...] das Wohl des anderen zu wollen, zum Zweck eines wahren und unauflöslichen *consortium vitae*“ – Benedikt XVI.) aufgefasste Idee des Ehebandes, die Gesamtheit der essenziellen interpersonellen Beziehungen in der Ehe wiederintegriert (vgl. dazu Hypothese I-1).

Wortgetreuer „Realismus“ der erneuten ehelichen Doktrin, die (um auf den Kern der berühmten Allokationen aus den Jahren 1987, 1988, 1997 und 2001 nicht einzugehen) durch Verbundenheit mit objektiven Kriterien des natürlichen Charakters des Ehebandes und des Prinzips der ganzheitlicher Auffassung – welch, was hier betont werden muss: für alle (!) Autoren von „musterhaften“ Urteilssprüchen typisch war – gekennzeichnet war, garantierte die Kohärenz der in der Monografie untersuchten Rechtsprechungsstellungen. Diese Treue gab den Auditoren der Römischen Rota, die das „Wohl der Ehegatten“ entweder in *bonum fidei* (Raffaello Funghini) oder in *tria bona matrimonii* (Cormac Burke) platzierten, Anlass dafür, die bestehende Ordnung im Bereich der *substantia matrimonii* zu petrifizieren; ja, samt personalistischer Neuinterpretation der Güter vom heiligen Augustinus.

Es war für die Vertreter der gegenteiligen Meinungen, die dem Element *bonum coniugum* die systemhafte Autonomie (im Bereich der in den Canones 1095 Nr. 2 und

3, und in 1101 § 2 des CIC beschriebenen Hypothesen) zuschrieben, kennzeichnend, dass sie ein Bindeglied zwischen der ehelichen Liebe (die als strukturelles Prinzip der rechtlichen Relationen im Ehebund galt) und dem „personellen Ziel der Ehe“ (Hypothese I-2) bauten. Das entschied darüber, dass man heutzutage bei Bestimmung von *iura et officia essentialia* im Gerichtsverfahren strikt und wohl unumkehrbar über starren Rahmen des Schemas *tria bona Augustini* hinausgeht.

Die Untersuchungen bestätigten in vollem Umfang die Vorahnungen der anerkannten italienischen Kanonistin, Ombretta Fumagalli Carulli die forderte, den essenziellen Kern des neuen Elements *ad validitatem (bonum coniugum)* im Bereich von drei immanenten, sich gegenseitig ergänzenden Aspekten: (1) der menschlichen Würde, (2) dem Wert von der Kommunion/Kommunikation der Personen, (3) dem ethischen Imperativ des Wohlwollens zu betrachten. In dem so „definierten“ Segment der Substanz der Ehe konnten/können sich sowohl die Promotoren als auch heutige und zukünftige Vertreter der deutlich abgesteckten Rechtsprechungslinien zurechtfinden (vgl. dazu Hypothese II-3). Und das dann, wenn — nach Maßgabe der tatsächlich zu erkannten Sachen — die gleiche Wahrnehmung der Wesentlichkeit von *ius-obligatio ad communionem amoris coniugalis* hinsichtlich der ehelichen Gabe von Personen diktiert/diktieren wird, entweder dem essenziellen Aspekt der „gegenseitigen Hilfe“ laut der Bibel (Antoni Stankiewicz) oder dem „Würdeaspekt“ von *bonum coniugum*, der direkt mit dem Prinzip der Gleichberechtigung der Ehegatten verbunden ist (Renzo Civili), den Vorrang zu geben.

Zur Lösung der im Titel angedeuteten Frage hat sehr originell die eigene Rechtsprechungslinie des hervorragenden Auditors, José María Serrano Ruiz (vgl. dazu Hypothese I-4) beigetragen. Das ist noch völlig offen, ob sich in Zukunft welche Nachahmer der eisernen Logik seiner Argumentation finden: der richtige *consensus personalis* — als Ausdruck der persönlichen Hingabe (samt dem immanenten Charakteristikum: *totalitas*) — wird die notwendige gegenseitige Disponibilität der Brautleuten (*animus*) aktualisieren, wenn die konstitutive Akte der Liehebundes *in concreto* durch solche Eigenschaften-Werte wie: Wahrheit, Verantwortlichkeit und Oblativität gekennzeichnet wird. Letztendlich ist die Sache auf Erfüllung der Anforderung einer authentischen Hingabe und Aufnahme der Ehegatten, also der Aufnahme von ehelichen Gütern *humano modo*, zurückzuführen.

Die Forschungsergebnisse, welche ein offener Vorschlag bleiben und bleiben müssen, wurden dargestellt in einer zusammenfassender Aufstellung von paradigmatischen Auffassungen des Elements *bonum coniugum*: (I) Auffassungen — die einen geschlossenen Abschnitt der Geschichte darstellen (das Wohl der Ehegatten nur in „nicht autonomen“ Konfigurationen), (II) aussichtsreichen Auffassungen (das Wohl der Ehegatten in „autonomen“ Konfigurationen). Solche und keine andere von Grund aus wissenschaftliche Positionierung: permanente Erkennung der „Zeichen der Zeit“ bestärkt Benedikt XVI. (vgl. dazu Hypothese II-1), indem er feststellt: „Fälle, in denen der andere nicht als Ehegatte anerkannt oder die wesentliche Hinordnung der ehelichen Lebensgemeinschaft auf das Wohl des anderen ausgeschlossen wird, sind [heutzutage — AP] gewiß vollkommen außergewöhnlich. Die genaue Erläuterung dieser Hypothesen über den Ausschluß des *bonum coniugum* muß von der Rechtsprechung der Römischen Rota sorgfältig geprüft werden“.

Andrzej Pastwa

The Good of the Spouses
Identification of the *ad validitatem* Element
in the Jurisprudence of the Roman Rota

Summary

“The clarification of [...] the *bonum coniugum* exclusion hypotheses must be carefully studied by the jurisprudence of the Roman Rota” said Benedict XVI in 2011, referring indirectly to the diagnosis of the dean of the Roman Rota, Mario Francesco Pompedda, who stated in 1998 that the legal content of the clause of “the good of the spouses” constitutes one of the most crucial hermeneutic issues, which calls for more in-depth research. Now more than ever, the Pope’s *memento* appears akin to a compass designed to guide the service of the Apostolic Tribunal, one which makes it possible to determine clear judicial standards in the identification of the said element *ad validitatem*. Service, it is worth to add, which requires integrity and professionalism since, when it comes to the fundamental issues included in the sphere designated by the 2013 Rota allocution “Marriage and the relationship between faith and the natural order” (which, predictably, is where Benedict XVI situates the issue of “clarifying the essential element of *bonum coniugum*”), the words of John Paul II, who said that “legal hermeneutics requires [...] a vision which encompasses the whole body of the Church’s teachings,” appear to become even more significant.

In such an obvious way John Paul II and Benedict XVI — titans of spirit and intellect, caryphaeuses of humanism, measured with a simultaneous engagement in *fides et ratio*—refer to the potential of science. It is, thus, difficult to ignore the invitation expressed in those words—which also highlights the role of the creators of the Rota jurisprudence, “the exemplary juridical wisdom”—for the canon law experts searching for the truth *de matrimonio* in theoretical research. Indeed, the papal thought—bolstered by the severity of the problem, i.e. the risk of proliferation of erroneous interpretations of *ordinato ad bonum coniugum* (“the danger that threatens the correct application of the norms on incapacity [and exclusions], [...] and to transform the simple shortcomings of the spouses in their conjugal existence into impediment”), particularly in the lower tribunals—calls for serious consideration. This, in turn, constitutes an important challenge for the scholars, as well as the judges of the Roman Rota, to transform (in the spirit of paradigmatic harmonization *vetera et nova*) personalistic ideas, grounded in tradition and conciliar magisterium, into legal praxis. Therefore, the following attempt of a scholarly approach to the title identification of the *ad validitatem* element in the Roman Rota jurisprudence is predominantly inscribed into the doctrinal and judicial context delineated above.

The methodical ordering of the variety of judicial stances, valorizing the *bonum coniugum* formula, has been facilitated by the process of distinguishing, within the broad research area, particular premises: genetic and historical as well as epistemological and methodological, which resulted in the formulation of research hypotheses, formulated in the conclusions of the first part of the monograph and then verified (it could be said: successfully) in the following parts.

Regarding the hypotheses, it should be noted that there exists a documented fact (included in hypothesis II-2), which proves that a special Papal magisterium, included in his speeches addressed to the Roman Rota, authorizes an optimal methodology of the judicial approach towards *essentialia in matrimonio*, which consists in leading the discourse along the axis: anthropological realism—judicial realism. Search query of all published (as well as unpublished) sentences pronounced by the Rota, which highlight the *bonum coniugum* formula to a greater or lesser extent, consciously directed toward the analysis of the two aforementioned surfaces: anthropological and *stricte* legal, confirmed the validity of that perspective. Thus, it demonstrated that a *sine qua non* condition for an appropriate selection (according to hypothesis II-3) of consistent jurisprudence with regard to *bonum coniugum*—both in “non-autonomous” as well as “autonomous” configurations—is the affirmation of the paradigm of the “realism” of the new matrimonial doctrine.

Indeed, even though the reliability of the research in the sphere of *ius matrimoniale* can be encapsulated in the rule which states that “in hermeneutics of the law it is confirmed that the authentic horizon is that of the juridical truth to love, to seek out and to serve” (Benedict XVI), further interpretations of that rule should be, nonetheless, considered in the light of the epistemological postulate of approaching the particular objective issues (in this case: the issue of *bonum coniugum*) from the perspective of a comprehensive approach to the substantial description of *institutum matrimonii* in code legislation. It should be also added that the idea of matrimony encapsulated in the phrase *toitus vitae consortium* (and its subject-oriented explication: “[...] desiring the good of the other, in terms of a true and indissoluble *consortium vitae*.” [Benedict XVI]) (re)integrates the totality of essential matrimonial interpersonal relations (see: hypothesis I-1).

The faithfulness to the “realism” of the renewed matrimonial doctrine, characterized (if one were to disregard the particular *meritum* of the famous allocutions of the Rota dating 1987, 1988, 1997 and 2001) by the attachment to the objective criteria of the natural character of the marriage, as well as the rule of the comprehensive approach—which, it should be emphasized, constitutes a characteristic feature of all (!) authors of the “exemplary” sentences—guaranteed, in turn, the consistency of the judicial stances analyzed in this monograph. On the one hand, it allowed the auditors of the Roman Rota, who situate “the good of the spouses” either in the sphere of *bonum fidei* (Raffaello Funghini) or that of *tria bona matrimonii* (Cormac Burke), to either temporarily (in the first case) or permanently (in the second case) cement the status quo in the “sphere” of *substantia matrimonii*; moreover, the process included a significant revision in the form of subject-oriented reinterpretation of St. Augustine’s goods.

On the other hand, the fact that the other faction—which attributes systemic autonomy to the element of *bonum coniugum* (within the sphere of hypotheses described in canons 1095 no. 2 and 3 and 1101 § 2 of the Code of Canon Law)—

favors the approach of building a “bridge” between matrimonial love (understood as the structural rule of legal relations in the marriage) and the “subjective aim of matrimony” (hypothesis I-2) heavily informed the contemporary—decisive and most probably irreversible—practice of transcending the rigid rules of the *tria bona Augustini* scheme in procedural designation of *iura et officia essentialia*.

Further research fully corroborated the theories of a highly-regarded Italian scholar of Canon Law, Ombretta Fumagalli Carulli, who postulated that the essence of the new element of *ad validitatem (bonum coniugum)* should be perceived within the boundaries of three immanent and complementary aspects: (1) the dignity of the person, (2) the value of communion and communication, (3) the ethical imperative of benevolence. It is suffice to say that such a “definition” of the essence of marriage constitutes an excellent framework for both the precursors as well as the current and future proponents of clearly defined jurisprudence (see: hypothesis II-3), especially considering the situation in which—according to the circumstances of the particular cases—uniform treatment of the significance of *ius-obligatio ad communionem amoris coniugalis* in the context of the gift of marriage would/will dictate the preferential treatment of either the essential aspect of “mutual help” in the biblical sense (Antoni Stankiewicz) or the “dignity” aspect *bonum coniugum*, clearly connected with the rule of equality “in all that which pertains to the communion of the marital life” (Renzo Civili).

The authorial jurisprudence of a highly-regarded auditor José María Serrano Ruiz brings significant contributions to the attempts of solving the issue mentioned in the title (see: hypothesis I-4). However, it should remain an open question whether the ironclad logic of his argumentation will find its future followers: he argues that the true *consensus personalis*—the expression of personal engagement (accompanied by the integral quantifier: *totalitas*)—can therefore actualize the necessary matrimonial disposition of the newlyweds (*animus*) when this constitutive act of covenant of love can be characterized *in concreto* by such values as truthfulness, responsibility, and openness to communication. All in all, the essence of this process lies in the requirement of true devotion and acceptance between the spouses, i.e. acceptance of the matrimonial goods *humano modo*.

The conclusions, presented as a summarizing comparison between the paradigmatic depictions of *bonum coniugum*: (I) depictions which appear to have been an instrument of the past (the good of the spouses understood exclusively in non-autonomous configurations); (II) depictions which are open to further developments (the good of the spouses understood in autonomous configurations)—must remain open to discussion, for a lack of a better option. This particular scholarly approach: that of a constant search for the “signs of times,” is grounded in the teachings of Benedict XVI (see: hypothesis II-1) when he says, “Cases in which there is failure to recognize the other as spouse or in which the essential ordering of the community of conjugal life to the good of the other is excluded are [today – A.P.] quite exceptional. The clarification of these hypotheses of exclusion of the *bonum coniugum* must be attentively assessed by the jurisprudence of the Roman Rota.”

Redaktor Małgorzata Pogłódek
Projektant okładki Paulina Dubiel
Redaktor techniczny Barbara Arenhövel
Korektor Joanna Zwierzyńska
Łamanie Edward Wilk

Copyright © 2016 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-3006-8
(wersja drukowana)
ISBN 978-83-226-3007-5
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawnictwo.us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 27,0. Ark. wyd. 36,5.
Papier Alto 80 g, vol. 1.5. Cena 50 zł (+ VAT)

Druk i oprawa
„TOTEM.COM.PL Sp. z o.o.” Sp.K.
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

[Kup książkę](#)

Andrzej Pastwa

Dobro matzonków...

Więcej o książce

CENA 50 ZŁ
(+ VAT)

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-3007-5

